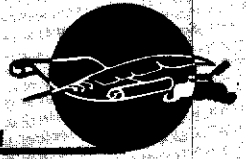


حسن ذوالفقاری *



مقاله

پیشنهادها و راهکارهای سامان دهی و احیای نسخه‌های خطی کشور

دسترسی به یک نسخه با چندین مشکل روبرو است. گاه در برخی کتابخانه‌ها گردش کار چنان زمان گیر و پیچیده است که خواننده از خواسته‌اش صرفنظر می‌کند. دلایلی چون نظرخواهی از شورای کتابخانه، نفاست نسخه، خراب بودن یا نداشتن امکانات عکس برداری و میکروفیلم را به مشکلات دیگری چون بعد مسافت، عدم همکاری برخی از مراکز، هزینه‌های بالای تهیه نسخه بیفزایید و باز این دست مشکلات، زمانی تشدید می‌گردد که نسخه مورد نظر خارج از ایران باشد.

راهکارها:

۱. الف - ایجاد و وضع قوانین و مقرراتی که استفاده از نسخه‌ها و عکس و فیلم گرفتن از آنها را بتواند سهولت بخشد و میسر سازد

چنین فرض کنیم که پژوهشگر این رشته عاشق است و امروز کمتر کسی پای در این وادی می‌گذارد که باید از عمر و وقت و هزینه خودش مایه بگذارد، پس هر گونه امکاناتی را برای وی فراهم سازیم. همین جا باید از مراکزی که این امکانات را فراهم می‌آورند، سپاسگزاری کرد.

۲. الف - تأسیس بانک اطلاعاتی نسخه یابی، نسخه شناسی

علیرغم وجود فهرستهای خطی مجزا و فهرست مشترک استاد احمد منزوی، باز کار دستیابی به نسخه بدل‌ها و مشخصات کتاب‌شناسی آن، یکی از دشواری‌های پژوهش است. تأسیس بانک اطلاعاتی جامع نسخ خطی فارسی در

طبق نمودار مرجع‌شناسی، نسخه‌های خطی از منابع غیر چاپی نوشتاری هستند که پژوهشگر می‌تواند هنگام ضرورت و نیاز به آن مراجعه نماید.

جز آن نسخه‌های خطی از مصادیق میراث فرهنگی یک ملت به شمار می‌رود. همان گونه که میراث‌های فرهنگی نیاز به بازیابی، بازسازی و مرمت دارد، بی‌گمان نسخه‌های خطی نیز باید حفظ، مرمت و اصلاح و تصحیح شود. در یک کلام باید گفت وجود نسخه‌های خطی از یک سو به لحاظ تاریخی مبین پیشینه و دیرینه فرهنگی و سند اعتبار معنوی ماست و از سوی دیگر، ابزاری برای تحقیقات امروزی به شمار می‌رود. اکنون با این مقدمه کوتاه که تنها ذکر یکی از دلایل اهمیت نسخه و نسخه‌شناسی است، با توجه به علاقه و زمینه کاری، پیشنهادهایی را به همراه راهکارهای مناسب هر یک، جهت سامان دهی نسخه‌های خطی فارسی به شرح زیر عرضه می‌دارد:

الف. اطلاع رسانی

یکی از دشواری‌های نسخه‌شناسی، عدم دسترسی به نسخه‌ها و یا اطلاعاتی در آن باره است. اگر یک نسخه، دو یا چند نسخه بدل در نقاط مختلف داشته باشد و اگر برای به دست آوردن هر نسخه، چند ماه وقت و مقدار زیادی هزینه صرف شود، همین کافی است که در کنار مشکلات دیگر این کار، پژوهشگر و مصحح را از اصل مراجعه و تحقیق باز دارد. بارها و بارها شنیده‌ایم که چاپ یک نسخه خطی ارزشمند تنها به این دلیل متوقف شده که نسخه‌های بدل آن به دست نیامده است. پژوهنده این زمینه خاص، نیک می‌داند که

* دکترای زبان و ادبیات فارسی، عضو هیئت علمی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی وزارت آموزش و پرورش.

سراسر دنیا بر روی لوح فشرده (CD) و یا چاپ آن به صورت فشرده در مجموع، کاری لازم است تا هر شخص یا کتابخانه‌ای بتواند به سهولت به آن دسترسی داشته باشد. امکان جمع آوری ده‌ها فهرست و یا دیدن یک به یک آن امروزه وقت زیادی می‌گیرد. فهرست مشترک احمد منزوی حرکت بزرگ در این جهت بود، اما اولاً این اثر اکنون در دسترس همگان نیست و چاپ مجدد نشده است و دیگر آثار جدیدالفهرست یا فهرست نشده بدان افزوده نشده است. چنین فهرست‌هایی حداقل هر دهه باید مورد بازبینی قرار گیرد.

۳. الف - تأسیس بانک اطلاعاتی نسخه‌های چاپ

شده و در دست چاپ

گاه محقق، نسخه‌ای از کتابی را پس از مشق‌ات فراوان به دست آورده، تصحیح می‌کند. در گیر و دار و میانه راه، نسخه چاپ شده از سوی پژوهشگر دیگری راهی بازار می‌شود، مقایسه دو اثر کاری دیگر است. بارها و بارها کتابی را دو یا چند نفر تصحیح کرده‌اند، بی آنکه از کار یکدیگر با خبر باشند، حال آنکه اگر یکی از آن دو می‌دانست، این کار به جد در حال انجام است. قطعاً از آن صرف‌نظر می‌کرد و کار انجام نشده دیگری را انجام می‌داد. شک و تردید از چگونگی وضع چاپ یا صحت تصحیح، اولین دغدغه یک پژوهشگر است. لذا لازم است اولاً فهرستی از تمامی نسخه‌های چاپ شده، در یک مجموعه چاپ شود و این کتاب هر پنج سال یک بار مورد تجدید نظر قرار گیرد و یا این اطلاعات در اختیار این بانک قرار گیرد. البته ممکن است نسخه‌ای تصحیح و چاپ شده باشد، لکن آن تصحیح مقبول، کامل، علمی، همراه با فهرستها و نمایه‌ها و پیوست‌ها و تعلیقات نباشد، همین نکته نیز می‌تواند در ارزیابی نسخه‌های چاپی ذکر شود تا محققان از چند و چون نسخه آگاهی کامل داشته باشند. ثانیاً محققان و مصححان می‌توانند هر گاه اقدام به تصحیح نسخه‌ای کردند، به گونه‌ای این مراکز را در جریان قرار دهند. در این صورت لازم است شیوه کار، نسخه‌های مورد استفاده، میدان عمل، مدت، انجام کار و تمامی اطلاعات ضروری دیگر را در اختیار بانک قرار دهند. حتی نشریاتی مثل کتاب ماه، جهان کتاب، گنجینه‌های بهارستان و... می‌توانند آخرین خبرها در این

زمینه را درج کرده و در اختیار دانش پژوهان قرار دهند. با وجود چنین مرکز اطلاعاتی، هر پژوهنده می‌تواند پیش از انجام کار از این مرکز استعلام نماید و پس از اطمینان، کارش را آغاز نماید. یکی از فواید این مرکز آن است که با وجود داشتن اطلاعات به روز و تازه می‌توان هر آن، گزارشی از چگونگی کار تصحیح و آثار چاپ شده یا در دست چاپ عرضه نمود و برآورد کرد تاکنون چه کارهایی هنوز تصحیح نشده‌اند و لازم است انجام گیرد. به عبارتی زمینه لازم نیاز سنجی نسخه‌شناسی و تصحیح، تأسیس چنین مرکزی است.

۴. الف - ایجاد سایت اینترنتی نسخه‌های خطی

با ایجاد چنین ایستگاهی، این امکان فراهم می‌آید که در تمامی دنیا محققان بتوانند از اطلاعات کتاب‌شناسی و نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ایران آگاهی یابند. در این سایت می‌تواند فهرست جامع یا تفکیکی تمامی کتابخانه‌ها جای گیرد.

۵. الف - ایجاد مرکز میکروفیلم و عکس

استفاده مداوم و مستمر از کتابهای خطی، موجب فرسایش و آسیب رسانی به آنها می‌گردد، پس لازم است از عکس یا میکروفیلم آنها استفاده شود. از طرفی برخی نسخه‌های نفیس که قابل دستیابی نیستند، نیز کار پژوهنده را با مشکل مواجه می‌سازد. لازم است از تمامی نسخه‌های خطی فارسی با حمایت یکی از مراکز دولتی یا دانشگاهی و سرمایه‌گذاری کافی، میکروفیلم تهیه شود. این کار را می‌توان در چند مرحله و با اولویت‌های خاص انجام داد. از نسخه‌های پر کاربرد، عکس نیز می‌توان تهیه کرد تا به جای نسخه خطی از عکس آن استفاده کرد. اکنون کتابخانه ملی ملک از تمامی نسخه‌های خود میکروفیلم دارد که در کتابخانه آستان قدس موجود است و هر بار مراجعه به اصل نسخه، جهت تهیه عکس نیاز نیست. این کار، نسخه را کمتر در معرض آسیب و خطر قرار می‌دهد. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران نیز بخشی از کتابهای خود را در قالب نسخه عکسی در اختیار مراجعان قرار می‌دهد که این دو شیوه را می‌توان تعمیم داد.

۶. الف - تهیه لوح فشرده (CD) از نسخه‌های

مهم و نفیس

امروزه با وجود تکنولوژی پیشرفته، محققان نباید دغدغه نیافتن نسخه را داشته باشند. مراکز مهم و کتابخانه‌ها می‌توانند با اسکن کردن اصل نسخه‌های خطی مهم بر روی لوح فشرده (CD) آنها را در اختیار اهل تحقیق قرار دهند. می‌دانیم که لوح فشرده نوری با ظرفیت گسترده ذخیره سازی خود، قادر است صدها صفحه اطلاعات را در خود جای دهد. در این صورت کار نسخه برداری با کمترین هزینه انجام می‌گیرد.

تهیه دیسکت‌ها و CD هایی از نسخه‌های خطی نفیس، تذهیبها، نمونه‌ی خطها، دست خط مشاهیر، نسخ قدیمی و... با توجه به خواهندگان و علاقه‌مندان بی شمار آن می‌تواند جنبه‌های انتفاعی نیز برای مؤسسات و سازمانها داشته باشد. تصحیح نسخ به کمک رایانه و از طریق CD که از نسخ خطی تهیه می‌شود نیز موضوعی است که می‌توان در آن تأمل کرد.

ب. آموزش امروزه

کار شناخت، نگهداری، تصحیح و نسخه‌شناسی با تمام ابعاد و اضلاع آن خصوصاً به کارگیری فن آوری نوین به صورت یک رشته علمی دانشگاهی قابل توجه و قابل طرح درآمده است.

آموزش علاقه‌مندان این فن و به روز کردن مهارت‌های مصححان، ضرورت اساسی مؤسسات و کتابخانه‌ها و مراکز نسخ خطی است. در این صورت می‌توانیم همواره شاهد تصحیح نسخه‌هایی باشیم که از هر جهت بی‌عیب و نقص باشد.

امروزه متأسفانه جز معدودی اهل فن و خیره، سود اندوزانی بی‌آنکه معنی تصحیح و لوازم آن را شناخته باشند، با رونویس مغلوط و معیوب از نسخه‌ها و چاپ سپاری آنها به صورت یک خط تولید، آسیب جدی به فرهنگ نوشتاری ما وارد می‌آورند.

گاه شاهد نسخه‌های خطی هستیم که به جای مقایسه و مقابله و اصلاح اغلاط کاتبان، پس از چاپ، خود به عنوان غلطترین نسخه‌ها درآمده‌اند.

از سویی با درگذشت نسخه‌شناسان و مصححان چیره دست، خوف آن است دانش‌ها و روش‌های آنان نیز از میان

رود. این دغدغه‌ها لزوم آموزش‌های مداوم و مقطعی و پرورش نیروی انسانی کارآمد را سرعت می‌بخشند. ضرورت این کار از آنجا معلوم می‌گردد که متأسفانه امروزه برخی در صدد تخطئه کار نسخه‌شناسی و تصحیح برآمده و تصحیح را در مقابل دیگر پژوهش‌ها امری سخیف و بی‌فایده و سنتی می‌دانند.

راهکارها

۱. ایجاد رشته کارشناسی ارشد نسخه‌شناسی

و تصحیح

دانشجویان این رشته می‌توانند از میان داوطلبان رشته‌های مختلف انتخاب شوند تا هر یک با توجه به تحصیلات زمینه و پایه خود به کمک تخصص در زمینه نسخه‌شناسی و تصحیح به طور خاص، به تحقیق در زمینه نسخه‌های خطی خاص هر رشته بپردازند.

رشته کارشناسی ارشد نسخه‌شناسی و تصحیح می‌تواند به صورت گرایش در رشته‌های مختلف دانشگاهی مطرح باشد، که در این صورت لازم است کتابخانه‌های مجلس، ملی، مرکزی دانشگاه تهران، ملک، آستان قدس و آیت‌الله مرعشی قم با کمک یکی از مراکز دانشگاهی کشور و یا فرهنگستان زبان و ادب فارسی، اقدام به تأسیس این گرایش نمایند.

۲. ارائه‌ی آموزش‌های کوتاه مدت

تشکیل دوره‌های کوتاه مدت ۶۰ تا ۱۰۰ ساعت به صورت فشرده برای علاقه‌مندانی که تمایل دارند کلیات نسخه‌شناسی را فرا گیرند، ضروری به نظر می‌رسد.

در این دوره‌ها اساتید مجرب و نسخه‌شناسان به نام کشور می‌توانند تجربیات خود را در قالب بیان اصول و روش‌ها و شیوه‌ها در قالب کلاس‌ها و یا کارگاه‌های آموزشی منتقل سازند.

ارائه گواهی کارآموزی در پایان این دوره و درخواست کار عملی برای شرکت کنندگان، گام مؤثری در گسترش آموزش نسخه‌شناسی است.

۳. آموزش کادر کتابخانه‌ها

به منظور حفظ و مرمت و بازسازی و نگهداری نسخه‌های

خطی، فهرست نویسی و نمایه سازی، ضروری است کادر کتابخانه‌ها آموزش‌های لازم را در جهت کسب آخرین فن آوری‌ها و تحقیقات فراگیرند.

ج. پژوهش

زمینه‌های هر کار عملی را پژوهش‌های عمیق و دقیق میسر می‌سازد. گسترش و تعمیق پژوهش‌های همه جانبه نسخه‌شناسی از ضروریات این بخش است.

راهکارها

۱. ج. ایجاد مراکز پژوهشی جهت بازشناسی و بازیابی نسخه‌های خطی مهم و مهجور در نقاط مختلف کشور در قالب پژوهشکده نسخه‌شناسی، یک راه عملی نیل به اهداف پژوهشی است. پیشنهاد می‌شود یکی از مراکز دانشگاهی و یا مؤسسات و کتابخانه‌ها این پژوهشکده را تأسیس نماید.

برخی از وظایف این پژوهشکده به قرار زیر خواهد بود:
الف ۱- ج. تدوین فهرست جامع نسخ خطی در ایران و خارج از ایران

ب ۱- ج. شناساندن نسخ خطی نفیس و چاپ نشده
ج ۱- ج. شناسایی مراکز و محل و افرادی که نسخه‌های خطی دارند

د ۱- ج. ارزشیابی نسخ چاپ شده و نشده
ه ۱- ج. تصحیح نسخه‌های خطی بزرگ و حجیم که کار گروهی می‌طلبند

و ۱- ج. مطالعه بر روی ابعاد مختلف فرهنگی نسخه‌های خطی

ز ۱- ج. حمایت از رساله‌های دانشجویانی که تمایل دارند رساله دکتری یا فوق لیسانس خود را در زمینه‌ی تصحیح انتخاب نمایند، اقدام مؤثر دیگری است که جماعت دانشگاهی را به این سو متمایل و علاقه‌مند می‌سازد. پیشنهاد می‌گردد هر کتابخانه با نیاز سنجی، فهرستی از نسخه‌های مفید و لازم جهت تصحیح را در اختیار مراکز دانشگاهی کشور در رشته‌های مختلف قرار دهد و از دانشجویانی که اقدام به تصحیح می‌کنند، حمایت‌های مادی و معنوی به عمل آورد. کمک به دانشجویان جهت دستیابی به نسخه بدل‌ها از طریق روابط اداری، چاپ آثار تصحیح شده به شرط سلامت

کار، راهنمایی و هدایت و مشاوره اساتید فن در هر کتابخانه از جمله حمایت‌های کتابخانه خواهد بود.

۲. ج. تأسیس گروه‌های علمی جهت پژوهش و شناسایی نسخه‌های خطی مفید و نفیس و قابل چاپ در هر کتابخانه از امور پژوهشی مناسب به شمار می‌رود. هر کتابخانه می‌تواند گروه‌هایی را فعال سازد تا ضمن مطالعه و بررسی فهرست‌ها، پژوهش‌های دقیق بر نسخه‌های مناسب چاپ را سفارش تصحیح و چاپ دهد.

اکنون کتابخانه مجلس شورای اسلامی با ایجاد چنین گروه‌هایی، نسخه‌های فراوانی را شناسایی و آماده تصحیح و بعضاً سفارش چاپ داده است. شایسته است این اقدام پسندیده و مدبرانه کتابخانه مجلس، به سایر کتابخانه‌ها تعمیم یابد.

ح. چاپ و نشر

برخی از نسخه‌های خطی به دلیل عدم سودآوری و بازگشت سرمایه از سوی ناشران خصوصی، به سختی و تلخی چاپ می‌شود. فراهم آوردن تسهیلات لازم در این زمینه، ضروری است.

راهکارها

۱. ج. ایجاد مراکز چاپ و نشر گنجینه‌های خطی نظیر چاپخانه کتابخانه مجلس، مرکز نشر میراث مکتوب و دیگری که با اقدام شایسته خود بسیاری از نسخه‌های خطی را از خطر انزوا درآورده و با شکل و هیأتی مناسب به زیور طبع آراسته‌اند.

۲. ج. حمایت دولت از ناشرانی که اقدام به چاپ نسخه‌های خطی می‌کنند، راه دیگر رونق این رشته است. خریداری و یا پیش خرید تعدادی از نسخ چاپی از ناشر جهت کتابخانه‌های عمومی سراسر کشور از این دست حمایت‌ها است. البته وزارت محترم ارشاد نیز با توجه به ضوابط علمی پژوهش خود و به شرط رعایت تمامی جوانب علمی کار، اقدام به گزینش و خرید می‌نماید.

۳. ج. برخی از کتابهای خطی نفیس و یا خوش خط و یا دارای تذهیب فاخر می‌توانند به صورت افست چاپ شوند، کاری که برخی از مراکز مثل بنیاد فرهنگ در گذشته و کتابخانه مجلس و بنیاد دائرة المعارف اسلامی هم اکنون

انجام می‌دهند.

فایده این کار آن است که برخی نسخه‌ها که فعلاً نمی‌توانند چاپ شوند و از منابع فوری و مهم تحقیق به شمارند، به همان شکل چاپ می‌شوند. علاوه بر آن، این شیوه، عین نسخه خطی و سنت‌های فرهنگی آن را نیز به نسل علاقه‌مندی که نمی‌توانند به این نسخه‌ها دست یابند، معرفی می‌کند. این کار امکان مطالعه و توجه به نوع تذهیب، صفحه بندی، رسم الخط، نگارش، و... را با رویت اصل نسخه فراهم می‌آورد.

۴. ح- برخی از نسخه‌های کوچک به صورت مجموعه موضوعی قابل چاپ خواهد بود. این کار اکنون در گنجینه نگارستان آستان قدس رضوی و مجموعه ایران‌شناسی و نامواره دکتر افشار گاه‌گاه انجام می‌گیرد که لازم است به صورت سلسله انتشارات این مجموعه‌ها و یا اصل جنگ‌ها چاپ شود.

چه بسیار رساله‌های کوتاهی وجود دارند که قابلیت کتاب شدن را ندارند. در این صورت با یک طبقه بندی و با اولویت چاپ می‌تواند در دسترس علاقه‌مندان قرار گیرد.

و. نکوداشت

یکی از شیوه‌های علاقه‌مند سازی جوانان و آیندگان و توجه آنان به میراث عظیم نسخه‌های خطی، سنت نکوداشت

و بزرگداشت و ترتیب جشن نامه‌ها و یاد کرد و معرفی پژوهندگان این رشته است.

راهکارها

۱. و- ترتیب دادن جشن نامه هایی برای پژوهش گران و مصححان و نسخه شناسان نامی کشور از راه‌های عملی و ممکن است.

هر ساله، یکی از کتابخانه‌ها یا مراکز اطلاع رسانی نسخه‌های خطی پس از تأسیس می‌تواند نامداران این رشته را معرفی کند. شایسته است انجمن مفاخر ایران نیز به معرفی مفاخر این رشته اقدام نماید.

۲. و- فرهنگ مصححان و پژوهشگران و نسخه شناسان و آثار و تصحیحات چاپ شده، تدوین گردد تا نسل‌های آینده ضمن دسترسی به آثار چاپی با محققان این رشته نیز آشنا شوند. با چنین اثری، مسیر و تاریخچه نسخه‌شناسی نیز نگاشته می‌شود.

۳. و- هر سال، بهترین آثار تصحیح شده و تحقیقات برجسته کشور معرفی شده و یا بهترین آثار و برترین آنها ذیل ردیف جداگانه‌ای در معرفی نویسندگان برتر هر سال معرفی و تجلیل به عمل آید.

۴. و- محققانی که خارج از ایران مشغول تصحیح آثار فارسی هستند، شناسایی، حمایت و تشویق و معرفی شوند.

تازه‌های نشر



شاهنامه فردوسی (چاپ بمبئی ۱۲۷۶ ق) تصحیح و توضیح ملک الشعراء بهار، به کوشش علی میرانصاری، تهران نشر اشناد چاپ اول ۱۳۸۰. شاهنامه‌ای است که در تملک الشعراء بهار بوده، شاهنامه‌ای که در سال ۱۲۷۶ ق / ۱۸۵۹ م در قطع رجلی در شهر بمبئی به طریق سنگی چاپ شده است، که وی طی حاشیه‌ای که در سال ۱۳۲۴ ق بر آن زده، مشخص می‌کند از جوانی در اختیار داشته است. قلم‌های گوناگون، خطوط متنوع (مانند نستعلیق، شکسته و یا شکسته نستعلیق) جوهرهای رنگارنگ و نیز سالیهای مختلف در حواشی شاهنامه، نشان می‌دهد که ملک الشعراء بهار در طول عمر خود چندین بار این کتاب را خوانده است و مطالبی را که در ارتباط با ابیات و کلمات تشخیص می‌داده، در کنار صفحات آن یادداشت می‌کرده است. از ویژگی‌های این حاشیه نویسی و مطالعات مکرر این کتاب این است که وی هر گاه به استنساخ جدیدی می‌رسیده در کنار حاشیه قبلی خود ذکر می‌کرده است. یادداشت‌های بهار به لحاظ موضوعی از تنوع خاصی برخوردار است ولی به طور عمده بیشترین حجم آنها مربوط است به تصحیح ابیات و توضیح واژگانی که از درون آنها به موضوعاتی مانند ضبط مشکوک ابیات، نکته‌های تاریخی و ادبی، نکته‌های دستوری و بلاغی، اشخاص، اماکن و کتاب‌های مختلف اشاره دارد. بهار، تصحیحات خود را که در حاشیه شاهنامه ذکر کرده است به روش قیاسی انجام داده است که وی تنها بر مبنای دانسته‌ها و اندوخته‌های ذهنی و ذوقی خود این کار را کرده است. بهار در تصحیح ابیات به افتادگی حروف و کلمات، تصحیف و تحریف واژگان، تکرار و زیادتی حروف، ترکیبات نامأنوس، اطلاعات تاریخی و جغرافیایی، وزن ابیات، اصلاح دستوری، اصلاح قوافی، تقدم و تأخر واژگان و اغلاط املائی توجه کرده است و بیش از هزار بیت از این چاپ را بانظر دقیق و موشکافانه خود در طی سالیهای مختلف، نظر داده و تصحیح کرده است.